

MIROSLAWA CZERNY

Uniwersytet Warszawski

mczerny@uw.edu.pl

WIOLETTA KAŁAMUCKA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
w Lublinie

mwkalamuc@poczta.umcs.lublin.pl

ANDRZEJ CZERNY

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
w Lublinie

aczerny@poczta.umcs.lublin.pl

JOURNAL OF MODERN
SCIENCE TOM 1/28/2016,
S. 263–290

**FROM THE CENTRE TOWARDS THE PERIPHERY
– OPPORTUNITIES AND OBSTACLES IN THE
DEVELOPMENT OF THE POLISH-UKRAINIAN
BORDER ZONE AS VIEWED FROM THE POLISH SIDE¹**

**OD CENTRUM KU PERYFERII
– SZANSE I BARIERY W ROZWOJU STREFY GRANICZNEJ
POLSKO-UKRAIŃSKIEJ.
SPOJRZENIE ZE STRONY POLSKIEJ**

ABSTRACT

State borders and border zones are a subject of study in many disciplines. Where geography is concerned, the political, economic and social aspects of border regions are especially interesting, with these regions being treated as examples of a particular socioeconomic type, given that their location most often ensures a trajectory to development different from those noted in other parts of a country. The aim of this article is to present the peripherality of the Polish border region in Lubelskie Voivodeship in relation to the rest of the country, and specifically to consider what it is that ensures that this area – with a border location that ought to offer it considerable development opportunities – is still not well-prepared to play the role of motor for cross-border co-operation on a large scale, and is not serving as a nucleus from which development impulses of a transboundary nature can radiate out either.

STRESZCZENIE

Granice państwowe i strefy przygraniczne stanowią przedmiot badań wielu dyscyplin naukowych. W studiach geograficznych analizy regionalne stref przygranicznych dotyczą szerokiej gamy problemów – od środowiskowych, przez społeczne i ekonomiczne po polityczne i kulturowe. Cechy te różnią najczęściej te regiony od pozostałych w kraju. Celem tego artykułu jest analiza zjawiska peryferyjności strefy przygranicznej Polski w województwie lubelskim. Zakłada się, że pomimo peryferyjnego położenia i pewnych cech niedorozwoju w stosunku do centralnych regionów kraju, obszar ten posiada potencjał rozwojowy, który, właściwie wykorzystany może przynieść korzyści całej strefie przygranicznej – zarówno po stronie polskiej, jak i ukraińskiej.

KEYWORDS: *border zone, development, Lubelskie Voivodeship, peripherality, Polish-Ukrainian border*

SŁOWA KLUCZOWE: *strefa przygraniczna, rozwój, województwo lubelskie, peryferie, granica polsko-ukraińska*

WPROWADZENIE

Granice państwowe i strefy przygraniczne stanowią przedmiot badań wielu dyscyplin naukowych. Dla geografii szczególnie interesujące są aspekty polityczne, ekonomiczne i społeczne rozwoju regionów przygranicznych, które traktuje jako szczególny typ regionów społeczno-gospodarczych. Regiony te bowiem, ze względu na swoje położenie charakteryzują się najczęściej inną od pozostałych regionów kraju, trajektorią rozwoju.

Dlatego też zarówno studia z geografii społeczno-ekonomicznej, jak i z geografii politycznej wnoszą znaczny wkład do badań nad obszarami położonymi w pobliżu granic państwowych – zarówno regionów przygranicznych, jak i samej strefy przygranicznej, której zasięg określają specjalne umowy międzypaństwowe (Rykała, 2012). W ramach geografii politycznej natomiast dynamicznie rozwija się nurt badawczy zwany geografią granic. Bada on granice i obszary, przez które granice przebiegają w kontekście ekspansji osadnictwa i działalności gospodarczej (tzw. obszary osadnictwa pionierskiego) oraz ich dynamikę i rolę w procesach organizacji przestrzeni geograficznej. Interesują go zjawiska polityczne, społeczne i gospodarcze, które generuje granica (Rykiel, 1990; Novoa Goicochea, 2014).

Jednocześnie granica może przyczyniać się do regresu i zastoju w rozwoju gospodarczym – prowadzić do peryferyjności regionu. „Jednym z najbardziej spektakularnych wymiarów peryferyjności jest położenie geograficzno-komunikacyjne” (Miszczuk, 2013, s. 11) i taką sytuację można obserwować w wielu regionach przygranicznych na świecie, chociaż nie zawsze. Jak to pokazali w swoim tekście Meksuła i Grzechnik (2015), nawet przejścia graniczne polsko-ukraińskie i polsko-białoruskie istniejące przed okresem transformacji nie są wykorzystywane tak, jak można by było tego oczekiwać przy stałym rozwoju handlu ze Wschodem. Celem opracowania jest:

- wykazanie, że wybrany region przygraniczny w woj. lubelskim można nazwać peryferyjnym,
- określenie peryferyjności regionu przygranicznego na podstawie wybranych wskaźników,
- powiązanie zjawiska peryferyjności z lokalizacją na granicy polsko-ukraińskiej.

Dla pokazania peryferyjności regionu przygranicznego wybrano do analizy kilka wskaźników społecznych dotyczących: zatrudnienia, warunków mieszkalnych, dostępności komunikacyjnej i usług. Nie wyczerpują one całej gamy wskaźników stosowanych do analizy regionów centralnych i peryferyjnych (Miszczuk, 2013) ale według autorów prezentowanego opracowania są ważne ze względu na specyficzne cechy badanego regionu.

STREFY PRYGRANICZNE – PROBLEMATYKA BADAWCZA

Przez „granice” rozumie się linię, która wyznaczona jest w terenie i oddziela terytoria dwóch sąsiadujących ze sobą państw oraz znajduje się pod kontrolą władz obu państw. W tym znaczeniu granica ma funkcję rozdzielającą (*separante*). Są jednak granice, nad którymi państwo nie zawsze ma całkowitą kontrolę (Bański, 2010). Często siły marginalne (a nie centralne) kształtują nie tyle samą granicę, co procesy w regionie przygranicznym i w samej strefie granicznej. Mowa wówczas o granicy łączącej (*unificante*) (Novoa Goicochea, 2014). Z takimi granicami mamy do czynienia w wielu państwach na świecie, szczególnie w krajach rozwijających się, dużych, o zróżnicowanym środowisku geograficznym, w których kontrola granic wymyka się często z rąk władzy centralnej i przechodzi w ręce grup przestępczych lub partyzanckich, których

działalność jest destrukcyjna dla integracji terytorialnej państwa. Granica pozostaje wówczas strefą marginalną, peryferiami rozwoju. Ale również tam, gdzie granice były bardzo silnie kontrolowane, strefa przygraniczna może pozostawać zmarginalizowana i słabo rozwinięta – przez brak inwestycji gospodarczych (z wyjątkiem obronnych) w tym regionie. Do dzisiaj widać w przestrzeni Niemiec dawny przebieg granicy między dawną Republiką Federalną Niemiec a Niemiecką Republiką Demokratyczną, która była też granicą dwóch systemów politycznych w Europie i cała strefa przygraniczna pozostawała słabo zaludniona i słabo rozwinięta gospodarczo. Regionem przygranicznym, nad którym kontrolę przejęło państwo sąsiednie jest dziś granica ukraińsko-rosyjska, gdzie po stronie ukraińskiej działają rosyjskie grupy wojskowe. Destabilizacja i dezintegracja regionu przygranicznego nie jest więc immanentną cechą krajów globalnego Południa.

Terminem węższym, odnoszącym się jedynie do bezpośredniego położenia danych terenów względem granicy państwowej jest „strefa przygraniczna”. Pojęcie stanowi delimitowany na podstawie umowy o zasadach małego ruchu granicznego zawartej 28 marca 2008 r. między rządami Rzeczypospolitej Polskiej i Gabinetem Ministrów Ukrainy (Dz.U. 2009 r. nr 103, poz. 858) obszar w bezpośrednim sąsiedztwie granicy. W jego skład wchodzi wszystkie powiaty oraz rejony wymienione w niniejszej umowie, w tym powiaty, które objęte są badaniami w opracowaniu.

Novoa Goicochea (2014) na podstawie analizy aktywności gospodarczej i zaludnienia stref przygranicznych w Peru dzieli granice na: aktywne o rozwiniętym osadnictwie, z rosnącą imigracją ludności z innych regionów kraju, zagospodarowaną rolniczo strefą przygraniczną oraz granice nieaktywne – słabo zaludnione, trudno dostępne, często niewyróżniające się w terenie. Najczęściej są liniami na mapie, których sąsiedztwo po obu stronach nie determinuje procesów rozwoju. W przypadku dawnych krajów Europy Środkowej i Wschodniej możemy uznać, że większość współcześnie istniejących granic przekształciła się już (lub jest w trakcie przekształcania) z granic typu nieaktywnego, w granice aktywne. Granica między Polską i Ukrainą jest już dziś granicą aktywną (mimo wielu istniejących jeszcze barier), natomiast granica między Polską i Białorusią dopiero się aktywizuje, dzięki znacznemu wzrostowi przepływów w ostatnich latach.

Sytuacja społeczno-gospodarcza w strefach przygranicznych jest bardzo zróżnicowana i przedstawia całą gamę możliwości i rozwiązań. Najczęściej linia graniczna jest strefą interakcji i wzajemnych powiązań między aktorami obecnymi w strefie. Próby uporządkowania tego zjawiska w literaturze geograficznej doprowadziły do pewnych konkluzji dotyczących rodzaju granic (Novoa Goicochea, 2014; Martinez, 1994). Novoa Goicochea wyróżnia więc:

1. Granice nieistniejące („nieobecne”) – kiedy różni aktorzy procesów politycznych i społecznych nie dostrzegają tego, że obszar, do którego roszczą sobie pretensje jest tradycyjnie traktowany jako jeden region, bez podziałów politycznych.
2. Granice embrionalne (w zarodku) – kiedy władze centralne starają się przynajmniej wyznaczyć granice w terenie i spowodować, aby w regionie przygranicznym przestrzegano prawa i przepisów obowiązujących w danym kraju.
3. Granice w fazie budowy (kształtowania się) – kiedy państwo jest coraz silniej obecne w strefie przygranicznej i stara się kontrolować granicę, chociaż jeszcze nie zawsze mu się to udaje.
4. Granice skonsolidowane – odpowiadające normom narodowym i międzynarodowym.

Coraz większe zainteresowanie rządów centralnych strefami przygranicznymi (i granicami) wynika, m.in., z konieczności zwiększenia oferty zasobów naturalnych na rynku zewnętrznym oraz rozszerzenia rynku wewnętrznego o towary pochodzące z odległych, często odmiennych pod względem warunków środowiska naturalnego od „centrum”, regionów. Ta teza jest dziś prawdziwa dla granicy ukraińsko-rosyjskiej.

Dynamiczny wzrost gospodarek krajów Europy Środkowej i Wschodniej w ostatnich 15 latach sprawił również, że rozszerza się zasięg procesów rozwoju wewnątrz terytoriów narodowych. Regiony, które jeszcze do niedawna postrzegane były jako odległe peryferia stają się przedmiotem zainteresowań ze strony poszukujących nowych surowców i rynków wielkich korporacji międzynarodowych. Państwo musi więc być obecne także u swych granic w regionach trudno dostępnych, często jeszcze słabo zagospodarowanych i rozwiniętych. Wschodnia granica polska w okresie gospodarki centralnie sterowanej była swego rodzaju strefą buforową między

obydwoma krajami, gdzie w krajobrazie dominowało rolnictwo i tereny leśne (w tym parki narodowe). Pojawiły się więc nowe czynniki zainteresowania suwerennych państw swoimi strefami przygranicznymi:

1. Poszukiwanie i eksploatacja surowców wcześniej sład niewywożonych, a których obecność pozwoliłaby na ustanowienie nowych biegunów wzrostu i zdynamizowanie peryferiów krajowych.
2. Ochrona granic UE w wyniku niekontrolowanego napływu migrantów z Bliskiego Wschodu.
3. Osiągnięcie potencjalnych korzyści, które wynikać mogą z realizowania wspólnych programów przygranicznych (dwustronnych lub wielostronnych) i tworzenia transgranicznych sfer ekonomicznych o szczególnych prerogatywach (Novoa Goicochea, 2014; Cordova-Aguilar, 2014; Czerny, Czerny, 2015).

Ważnym elementem funkcjonowania stref przygranicznych jest integracja gospodarcza regionów położonych po obu stronach granicy. Rozwój regionów przygranicznych zależy od poziomu rozwoju gospodarczego regionów partnerskich, od stopnia ich integracji oraz otwartości granic. Koncepcja integracji regionów przygranicznych mieści w sobie dwa fundamentalne elementy – jest to obszar wzajemnych stosunków gospodarczych, których charakter i poziom komplementarności pozwalają określić zasięg integracji przygranicznej oraz jest obszarem stosunków politycznych bilateralnych lub multilateralnych, gdzie realizowane są również polityki narodowe. Elementy gospodarcze i polityczne są więc na równi ważne w procesie integracji. Komplementarność gospodarcza regionów przygranicznych nie oznacza przychylnych dla rozwoju rozwiązań politycznych, czego przykładem jest granica polsko-ukraińska.

Celem integracji regionów przygranicznych, jeśli jest ona wspierana przez rządy sąsiadujących państw, jest – obok promowania rozwoju – wspieranie działań w różnych sferach gospodarki dla podniesienia poziomu życia ludności. Cel ten można osiągnąć przez wspomaganie wspólnych działań gospodarczych. Często jednak poziom życia i dochody mieszkańców po obu stronach granicy są tak różne, że trudno jest wprowadzić całościowe projekty współpracy. Także różnice w poziomie rozwoju między regionem przygranicznym a pozostałymi regionami w kraju mogą sprawiać, że celem programów rozwoju będzie wyrównywanie dysproporcji w rozwoju na poziomie ogólnokrajowym, a nie w regionach transgranicznych.

W obu wymienionych powyżej przypadkach niezbędne jest właściwe zarządzanie procesami rozwojowymi w regionach przygranicznych. Zarządzanie (administrowanie) rozwojem strefy przygranicznej jest rozumiane jako proces, który implikuje konieczność skoordynowania różnych działań i programów dla wzmocnienia samej granicy, jak też rozwoju strefy przygranicznej i zintegrowanie jej gospodarki zarówno z pozostałym obszarem kraju, jak również z regionem znajdującym się po drugiej stronie granicy.

Zanim jednak dojdzie do integracji gospodarczej transgranicznej, niezbędne jest określenie potencjału rozwojowego i wskazanie na rolę różnego typu kapitałów (ludzkiego, społecznego, gospodarczego) w rozwoju regionu przygranicznego.

REGION PRZYGRANICZNY POLSKO-UKRAIŃSKI

Region przygraniczny polsko-ukraiński rozciąga się wzdłuż granicy, której długość wynosi 535 km, co stanowi prawie 1/6 długości całkowitej granicy Polski. Granica ta przebiega wzdłuż dwóch województw południowo-wschodniej Polski: podkarpackiego (239 km) i lubelskiego (296 km). W przedstawionej pracy zajmujemy się jedynie cechami regionu przygranicznego woj. lubelskiego, wychodząc z założenia, że ze względu na połączenia transportowe i dynamikę gospodarczą strefy przygranicznej na terenie woj. lubelskiego ten jej fragment ma większe możliwości dla rozwijania współpracy transgranicznej niż strefa przygraniczna woj. podkarpackiego (ryc. 1).

Obszar badań w historii Polski nie zawsze był regionem przygranicznym. Rzeka Bug, która dziś jest rzeką graniczną, przez wiele wieków była wewnętrzną drogą wodną na terytorium Polski. Rzeka i jej dorzecze (z wyjątkiem lat 1775–1815) w całości znajdowały się w granicach administracyjnych jednego państwa – księstwa halicko-włodzimierskiego, Polski i Rosji (Miszczyk, 2013).

Do czasu wprowadzenia w życie ustaleń umowy granicznej między Polską a ZSRR (Dz.U. z 1946 r. nr 2, poz. 5) z 16 sierpnia 1945 r. omawiany obszar teraźniejszej polsko-ukraińskiej strefy przygranicznej znajdował się w obrębie granic państwa polskiego i był położony wewnątrz państwa polskiego raczej centralnie, a nie peryferyjnie.

Ryc. 1.
Polska – granice

W okresie, kiedy sąsiadem Polski był Związek Radziecki ta część granicy kraju należała do typu granic zamkniętych. Charakteryzowała się bardzo niską przepuszczalnością i wszelki ruch między obydwooma krajami odbywał się jedynie przez dwa przejścia graniczne. Jednym z nich było przejście drogowo-kolejowe Medyka–Szeginie, a drugim przejście wyłącznie kolejowe w Werchrata–Rawa Ruska. Już to obrazuje sytuację daleko posuniętej separacji między regionami przygranicznymi obu sąsiadujących ze sobą państw, mimo faktu, iż należały one do tego samego obozu politycznego. Granica państwowa stanowiła wówczas barierę dla procesów rozwoju regionów przygranicznych, a jej charakter sprawiał, że brak było impulsów rozwojowych

w tej strefie. Przerwanym zostało wiele wcześniej istniejących w regionie Galicji powiązań funkcjonalno-przestrzennych, upadło wiele miast, które przekształciły się z dynamicznie rozwijających się ośrodków na dawnych szlakach handlowych ze wschodu na zachód w prowincjonalne miejscowości, zdegradowane do roli obsługi także słabo prosperujących terenów rolniczych tej części Związku Radzieckiego (Miszczyk, 2013; Ślusarz, 2008).

Obecnie, ze względu na położenie przygraniczne i ograniczoną przenikalność granicy, która dodatkowo stała się wschodnią granicą Unii Europejskiej, wschodnia część woj. lubelskiego pozostaje regionem peryferyjnym i dopóki nie zajdą zmiany polityczne umożliwiające integrację Ukrainy z Unią Europejską, prawdopodobnie taką strefą pozostanie (Kowal-Słotwińska, Skomial, 2011; Leszczyńska 2008; Sobala-Gwosdz, 2003).

WYBRANE CECHY STREFY PRZYGRANICZNEJ WOJ. LUBELSKIEGO

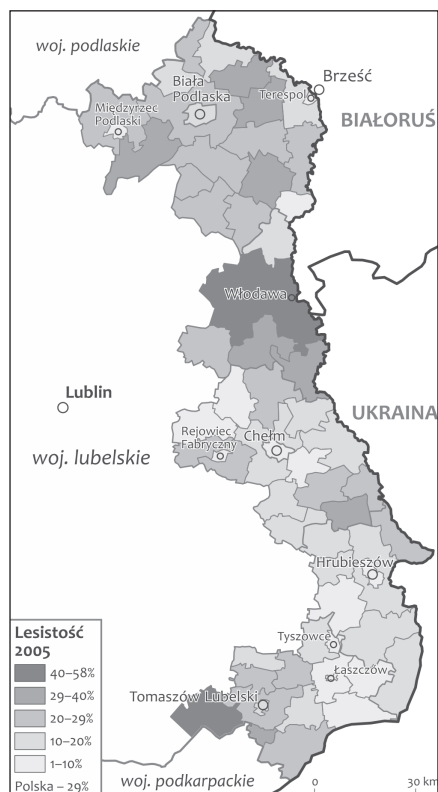
Do charakterystyki strefy przygranicznej woj. lubelskiego wybrano m.in. następujące wskaźniki: grunty orne, lesistość, gęstość zaludnienia, ludność w wieku przedprodukcyjnym, ludność w wieku poprodukcyjnym, małżeństwa, przyrost naturalny, saldo migracji, wskaźnik obciążenia demograficznego (ryc. 2 i 3).

Tradycyjnie woj. lubelskie, stanowiące część Polski Wschodniej, uważane jest za najbiedniejszy region Wspólnoty, charakteryzujący się najniższymi wskaźnikami PKB na mieszkańca, niskim poziomem płac, niekorzystną strukturą dochodów i wydatków, zwiększoną skalą ubóstwa. Województwo lubelskie jest obszarem niekorzystnych przekształceń ludnościowych, nadmiernego odpływu ludności w wyniku migracji oraz deformacji struktury demograficznej. Gęstość zaludnienia na omawianym obszarze jest wyjątkowo niska. Wśród 59 gmin wiejskich badanego obszaru aż 53 charakteryzowało się gęstością zaludnienia niższą niż średnia dla terenów wiejskich w Polsce (52 os./km²), a w 12 spośród nich o ponad połowę niższą (w przedziale 12–26 os./km²). W strukturze wiekowej widoczne są procesy przyspieszonego starzenia się populacji województwa. Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej wzmocniło polaryzację regionów pod względem rozwoju. Województwo lubelskie znalazło się w grupie peryferyjnych, położonych przy zewnętrznej granicy z UE. Lubelszczyzna – odmiennie niż województwa położone przy

zachodniej granicy Polski – nie wykorzystuje potencjału rozwojowego, jaki wynika z jego przygranicznego położenia. Przyczyną tego jest niekorzystna sytuacja polityczna na Białorusi i Ukrainie, m.in. ograniczenia wizowe, które utrudniają kontakty i pośrednio wpływają na rozwój społeczno-ekonomiczny, zwłaszcza w regionie przygranicznym. Granica z Ukrainą i Białorusią uważana jest wręcz za barierę rozwoju (Bański, 2010).

Ryc. 2.

Lesistość w 2005 r.

Ryc. 3.

Gęstość zaludnienia w 2005 r.

W strukturze ludności woj. lubelskiego widoczna jest silna polaryzacja przestrzenna. Duże miasta (Biała Podlaska, Chełm) i ich strefy podmiejskie są miejscem kształtowania się korzystnych procesów demograficznych obserwowanych w strukturze wiekowej, wykształceniu, strukturze zawodowej

ludności, które sprzyjają wzrostowi gospodarczemu. Pozostałe obszary pod tym względem degradują się i powiększają, a w niektórych pogłębia się ryzyko wystąpienia niekorzystnych problemów społeczno-ekonomicznych. Obszary pogranicza są miejscem narastania tych problemów, co obserwuje się w szczególności na obszarach słabo dostępnych komunikacyjnie. Niewystarczająca jest dostępność opieki zdrowotnej. Statystycznie ośrodek zdrowia znajduje się w co 16 miejscowości regionu. Ocenia się, że zjawiska te mają charakter trwały, chociaż prognozuje się, że dynamika tych zmian może ulec zmniejszeniu.

W granicach opracowania znalazło się 5 powiatów przygranicznych województwa: bialski, włodawski, chełmski, hrubieszowski, tomaszowski oraz dwa miasta na prawach powiatu: Biała Podlaska i Chełm. Zajmują one powierzchnię 8739 km², co stanowi 34,8% powierzchni województwa. W 2014 r. mieszkało tu 508 291 osób, to jest 23,6% ludności województwa (bez Białej Podlaskiej i Chełma – tylko 17,9%) (tab. 1).

Tab. 1.

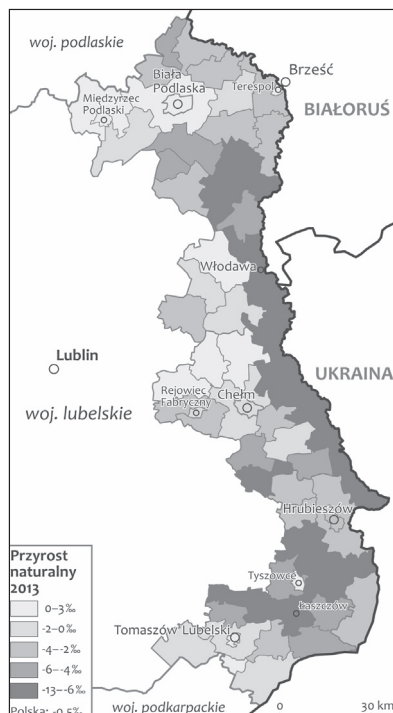
Zmiany wskaźników ludnościowych w powiatach przygranicznych woj. lubelskiego w latach 2003 i 2012

	Liczba ludności [tys.]		Gęstość zaludnienia [os/km]		Przyrost naturalny [‰]	
	2003 r.	2014 r.	2003 r.	2014 r.	2003 r.	2014 r.
Polska	38 173 835	38 478 602	112	123	-0,2	0,0
Województwo lubelskie	2 185 156	2 147 746	87	85	-0,9	-1,1
Powiat bialski	114 449	112 901	42	41	-1,8	-1,6
Powiat włodawski	40 534	39 454	32	31	-1,6	-1,0
Powiat chełmski	73 880	79 619	42	42	-3,2	-2,2
Powiat hrubieszowski	69 476	66 512	55	52	-1,7	-3,2
Powiat tomaszowski	89 441	87 479	60	58	-0,4	-2,1
Miasto Biała Podlaska	57 552	57 471	1170	1163	0,9	2,2
Miasto Chełm	68 986	6 4855	1948	1838	0,0	-1,2

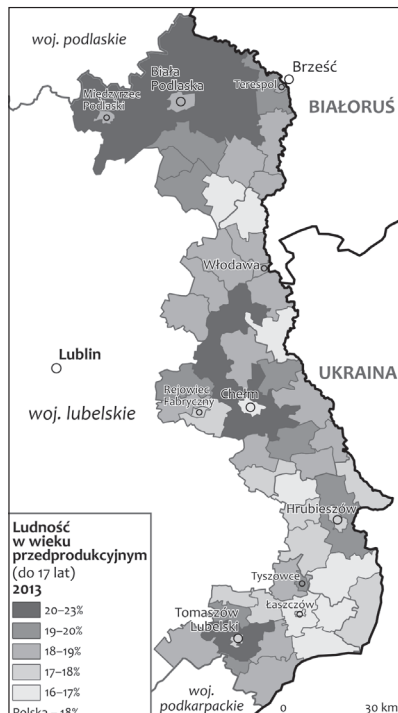
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Przyrost naturalny, który w 2012 r. dla Polski wynosił $-0,6\%$ (w 2013 r. już $-1,4\%$) na terenie gmin w strefie przygranicznej województwa przyjmuje wartości do -13% . Zjawisko to wyraźnie widoczne jest w powiecie tomaszowskim oraz gminach powiatu hrubieszowskiego, chełmskiego i włodawskiego przylegających bezpośrednio do granicy państwa. Ludność w wieku przedprodukcyjnym ma większy udział w strukturze ludności jedynie w sąsiedztwie miast powiatowych. Niekorzystną strukturą ludności charakteryzują się natomiast obszary rolnicze, o słabej dostępności komunikacyjnej. W sześciu gminach powiatu tomaszowskiego i hrubieszowskiego udział tej grupy ludności wynosi od 20 do 25%. Są to tereny o najwyższym wskaźniku obciążenia demograficznego. Niekorzystną sytuację demograficzną pogłębiają migracje. Ujemne saldo migracji dotyczy niemal wszystkich jednostek administracyjnych omawianego obszaru, z wyjątkiem kilku gmin w otoczeniu miast powiatowych (ryc. 6–10).

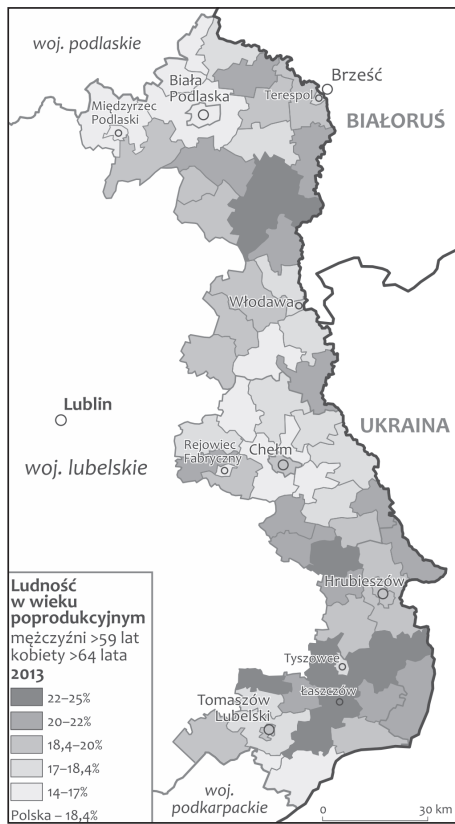
Ryc. 6.
Przyrost naturalny w 2013 r.

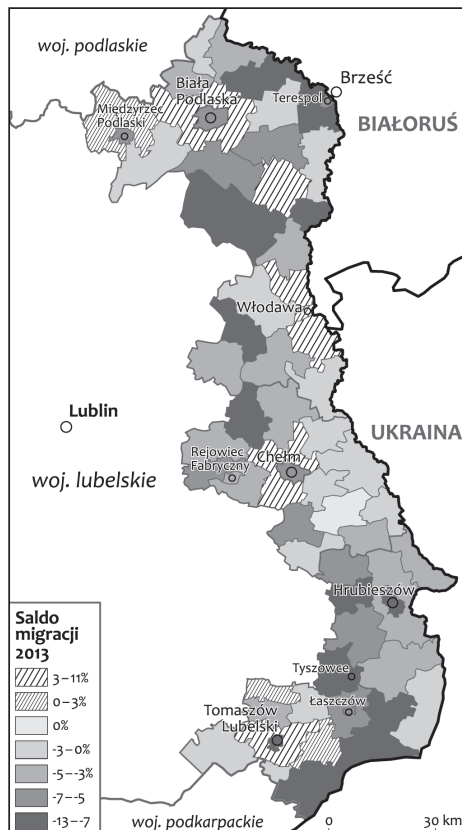
Ryc. 7.
Ludność w wieku produkcyjnym w 2013 r.

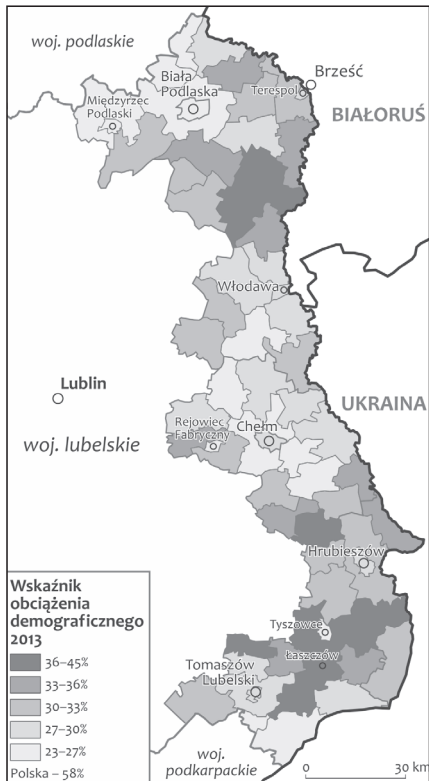
Ryc. 8.
**Ludność w wieku poprodukcyjnym
 w 2013 r.**

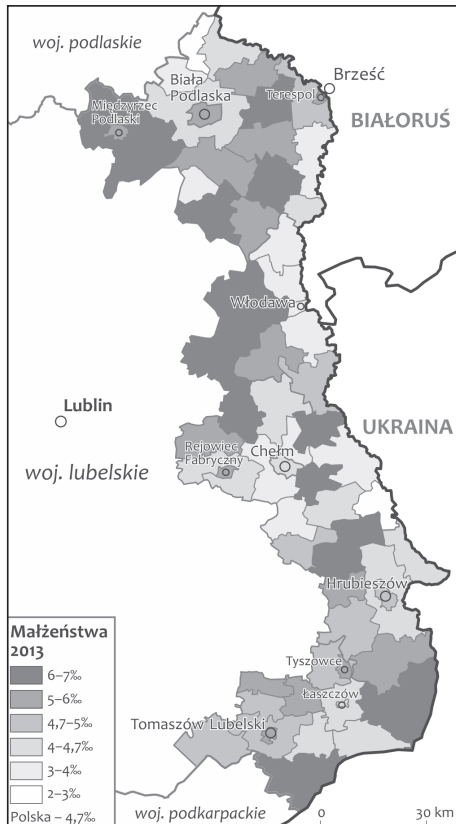
Ryc. 9.
Saldo migracji w 2013 r.

Ryc. 10.
Obciążenie demograficzne w 2013 r.

Ryc. 5.
Małżeństwa w 2013 r.

MOŻLIWOŚCI ZATRUDNIENIA

Dominującym działem gospodarki w strefie przygranicznej jest rolnictwo. Sprzyjają temu warunki naturalne. Średni wskaźnik jakości przestrzeni przyrodniczej wynosi 72 pkt (w Polsce 66,6, w woj. lubelskim 74,2). Najlepsze warunki panują w powiatach hrubieszowskim i tomaszowskim, najmniej korzystne w północnej części pogranicza na Polesiu Lubelskim (*Waloryzacja...*, 1993). W strukturze użytków rolnych, zajmujących 67% powierzchni badanego obszaru dominują grunty orne. Udział gruntów ornych we wszystkich gminach wiejskich obu powiatów jest wyższy niż średnio w Polsce (powyżej

44%), przeważnie zawiera się w przedziale 60–70%. W gminach Dołhobyczów, Ulhówek, Telatyn i Siedliszcze, gdzie występują bardzo żyzne czarnoziemy, jest wyjątkowo wysoki – 70–80%. Na omawianym obszarze uprawia się głównie zboża, z przewagą pszenicy, ziemniaki, buraki cukrowe. Niewielką powierzchnię zajmują uprawy przemysłowe: rzepak, którego uprawa wzrasta w związku z zastosowaniem do produkcji biopaliw, tytoń, chmiel oraz kukurydza. Obszar nie ma tradycji sadowniczych, w krajobrazie występują głównie niewielkie sady przydomowe. Region przygraniczny charakteryzuje się bardzo dużym rozdrobnieniem gospodarstw. Przeważają gospodarstwa o powierzchni do 5 ha (60%), niemal w całości (99%) należące do właścicieli prywatnych. Wiele gospodarstw utrzymuje płynność finansową tylko dzięki wsparciu socjalnemu w postaci rent i emerytur. Drastycznie zmniejszyła się liczba rolników łączących pracę zarobkową z prowadzeniem gospodarstwa. Poziom wykształcenia rolników w regionie jest relatywnie niższy niż przeciętnie w województwie i kraju, a z usług doradztwa rolniczego korzysta tylko część gospodarstw (ryc. 4).

Zakłady przemysłowe w gospodarce strefy przygranicznej odgrywają nie-dużą rolę. Istniejący przemysł oparty jest w znacznym stopniu na surowcach skalnych – wapieniach i marglach wykorzystywanych do produkcji cementu w zakładach Rejowca i Chełma. Nie wykorzystywano do tej pory zasobów surowców energetycznych: węgla kamiennego i gazu łupkowego. Lubelskie Zagłębie Węglowe obejmuje znaczny obszar między Radzyniem a Hrubieszowem i dalej na południowy wschód poza granicę państwa. Węgiel kamienny, odkryty jeszcze przed wojną, eksploatowany jest od lat 80. jedynie w okolicach Łęcznej (ok. 40 km od granicy). Trwają prace nad projektem utworzenia nowej kopalni na terenie gmin powiatu chełmskiego i łęczyńskiego. Wydobyte w niej ma ruszyć ok. 2020 r. i może osiągnąć poziom ok. 6–7 mln t rocznie węgla kamiennego wysokiej jakości. Dalszą perspektywę ma wydobyte występującego w podłożu na znacznej głębokości gazu łupkowego. Najzasobniejsze w ten surowiec są powiaty hrubieszowski i chełmski. Prace poszukiwawcze na Lubelszczyźnie są mniej intensywne niż na Pomorzu. W omawianym obszarze zlokalizowano 3 odwierty (Lubycza Królewska, Kościaszyn i Grabowiec). Wydobyte obydwu surowców budzi liczne kontrowersje i sprzeczności związane z zagrożeniami dla środowiska.

Ryc. 4.

Grunty orne w 2005 r.

Największym ośrodkiem przemysłowym jest Chełm, gdzie oprócz cementowni istnieją również: huta szkła, zakłady produkujące materiały budowlane, spółdzielnia mleczarska, przetwórnia owoców, zakłady obuwnicze, metalowe. Od 2004 r. w mieście odbywają się międzynarodowe targi „Wschodnie Inicjatywy Gospodarcze”. Są one realizowane przy współpracy z samorządem miasta Kowla.

Drugim po Chełmie ośrodkiem przemysłowym jest Biała Podlaska. Największym zakładem przemysłowym jest „Biavena” – jeden z największych producentów tkanin wełnianych i lnianych, ponadto znajdują się tu zakłady metalowe i produkujące systemy aluminiowe. W mieście organizowane są Nadbużańskie Targi Rolno-Przemysłowe i Targi Pogranicza Wschód-Zachód. W 2005 r. została utworzona specjalna tzw. Bialska Strefa Aktywności Gospodarczej – wydzielona przemysłowo-handlowa dzielnica miasta. W pobliskim Międzyrzeczu znajdują się znane w Polsce i na świecie zakłady ZREMB, produkujące dźwigi.

Po 1989 r. znaczna część zakładów została zamknięta ze względu na zbyt niską jakość wyrobów, wysokie koszty produkcji i napływ konkurencyjnych towarów z importu. W grupie większych zakładów zlikwidowanych w wyniku restrukturyzacji znalazły się dwie duże cukrownie w Rejowcu i Woźuczynie. Część zakładów została zmodernizowana przez kapitał zagraniczny (cementownie), natomiast niewiele powstało nowych. Największym z nich jest „Wipasz” w Międzyrzeczu Podlaskim. W okresie 1996–2006 liczba podmiotów gospodarczych zwiększyła się dwukrotnie. W 2009 r. było ich ponad 32,5 tys., w czerwcu 2014 – 35,4 tys. Wskaźnik liczby podmiotów gospodarczych przypadających na 10 tys. mieszkańców jest niższy niż średnia dla województwa. Na terenach wiejskich powiatu chełmskiego i hrubieszowskiego wynosi zaledwie 432. Skala ich działalności jest niewielka. Duże zakłady stanowią tylko 0,6%, natomiast firmy jednoosobowe 78%.

WARUNKI MIESZKANIOWE

Na terenach peryferyjnych proces wyludniania się wsi jest zjawiskiem trwałym. Według Wesołowskiej (2011) w latach 1950–2002 zanotowano spadek liczby ludności w 71% wsi województwa, a w 232 wsiach liczba ludności zmniejszyła się o ponad 60%, zaś w 941 od 30 do 60%. Powiaty nadgraniczne: chełmski, hrubieszowski, tomaszowski są powiatami o największej skali depopulacji.

W latach 1995–2008 oddano do użytku ponad 14,5 tys. mieszkań (20% wybudowanych w tym czasie na terenie woj. lubelskiego), w 2014 r. nieco ponad tysiąc (1118), tj. 20,1% w skali województwa. W ośrodkach koncentracji tych inwestycji wokół największych miast Białej Podlaskiej, Chełma i Tomaszowa Lubelskiego wydawano wówczas przeciętnie ponad 20 zezwoleń na budowę

(Wesołowska, 2006). Ruch budowlany koncentrował się wzdłuż ważniejszych szlaków komunikacyjnych, w miejscowościach gminnych, w pobliżu zakładów przemysłowych i usługowych, np. w sąsiedztwie przejść granicznych. W 2010 r. na obszarach powiatów przygranicznych znajdowało się blisko 173 tys. mieszkań. W 2013 r. oddano do użytku 1187 mieszkań. Przeciętne mieszkanie miało powierzchnię 74,5 m² i składało się z 3,8 izby, na 1000 mieszkańców przypadało 330 mieszkań. Wyposażenie mieszkań w urządzenia techniczne odznacza się szczególnie niskim poziomem. W 2012 r. udział mieszkań z dostępem do wody z wodociągu wynosił w miastach 96,7%, a na terenach wiejskich tylko 82,4% (średnia dla Polski 91,7%, dla województwa 84,4%). Najgorsze wskaźniki charakteryzują niektóre gminy powiatu hrubieszowskiego i chełmskiego, gdzie wyposażenie w sieć wodociągową nie przekracza 70%. Wobec wysokich kosztów budowy i eksplantacji wodociągów często spotyka się obszary, w których domy są podłączone do sieci, jednak ludność z nich nie korzysta. Wielu mieszkańców wsi powróciło do czerpania wody z własnych studni (Myna, 2003). Z sieci kanalizacyjnej korzysta niewielki odsetek ludności. Gęstość sieci (12,3 km/100km²) była dwukrotnie mniejsza niż przeciętna w kraju (27 km/km²). Z sieci korzystało 43% mieszkańców, ale niemal $\frac{3}{4}$ z tej liczby to mieszkańcy miast.

Konsekwencją wyludniania się obszaru jest pojawienie się mieszkań niezamieszkałych. W 2002 r. szacowano, że ich liczba wynosi w województwie 10,6% (3. miejsce w kraju). W tej grupie 41,8% stanowiły mieszkania przeznaczone do rozbiórki. Wśród mieszkań niezamieszkałych znajduje się także grupa drugich domów (9,5 tys. – 25,% mieszkań niezamieszkałych), położonych w powiatach przygranicznych, na terenach atrakcyjnych przyrodniczo (dolina Bugu, Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie, Roztocze) (Wesołowska, 2006). Jest to efekt wzrastających potrzeb rekreacyjnych ludności miast. Zjawisko to na Lubelszczyźnie wystąpiło ze znacznym opóźnieniem, dopiero w końcu XX w. (w Polsce już w latach 70.). Mniejsza atrakcyjność rekreacyjna i peryferyjność położenia wywiera duży wpływ na zachowanie tradycyjnego stylu budownictwa. W odróżnieniu od obszarów o dużej atrakcyjności rekreacyjnej (Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie), proces dostosowywania do wymogów nabywców często polega na adaptacji starych budynków w nawiązaniu do miejscowych tradycji. Według NSP 2011 r. mieszkania niezamiesz-

kane w województwie lubelskim stanowiły 9,9% wszystkich mieszkań w województwie. W badanym regionie największym odsetkiem takich mieszkań charakteryzował się powiat chełmski (5,8%).

POŁĄCZENIA TRANSGRANICZNE

Dostępność komunikacyjna omawianego obszaru jest słaba. Region charakteryzuje się dużą dysproporcją długości dróg oraz linii kolejowych. W skali całego województwa długość dróg o nawierzchni twardej jest 17 razy większa niż tras kolejowych (w Polsce wskaźnik ten wynosi 12,5). Przez region przebiegają ważne drogi o znaczeniu kontynentalnym łączące Berlin z Moskwą (E-31) i Kijowem (E-337) oraz Warszawę z Odessą. W północnej części województwa przebiega droga nr 19 łącząca kraje nadbałtyckie z południem Europy. Łączna długość dróg międzynarodowych i krajowych wynosi 410 km. Wskaźnik gęstości dróg omawianego obszaru jest znacznie niższy (75% przeciętnej dla kraju). Dowodem zapóźnienia rozwoju jest zły stan nawierzchni dróg lokalnych, zwłaszcza łączących małe miejscowości, i dróg o małym natężeniu ruchu.

Po drugiej wojnie światowej zmalało znaczenie kolei. Granica państwowa kończyła zasięg kolei normalnotorowych. Rozbudowa sieci podporządkowana była celom obronności Układu Warszawskiego oraz handlu ze Związkiem Radzieckim. Dla ułatwienia linie szerokotorowe przeprowadzono do stacji w Małaszewiczach i z Dorohuska do Zawadówki. Na terenie omawianych powiatów znajduje się fragment linii szerokotorowej zwanej Linią Hutniczą Szerokotorową, dawniej Linią Hutniczo-Siarkową. Jej budowa była sztandarowym przedsięwzięciem realizowanym w drugiej połowie lat 70. ubiegłego wieku. Linia Hutniczo-Siarkowa (obecnie Linia Hutniczo-Szerokotorowa), LHS miała służyć transportowi rudy żelaza, siarki (co uwidoczniło w nazwie) oraz węgla do ówczesnego ZSRR, bez przeładunku towarów na granicy. Z założenia była (i jest nadal) linią towarową (tzw. przemysłową), posiadała też znaczenie strategiczne. LHS jest najdalej wysuniętą na zachód linią szerokotorową (o prześwicie 1520 mm). Gęstość linii kolejowych jest znacznie niższa od średniej w Polsce. Linie kolejowe o znaczeniu międzynarodowym przebiegają w kierunku wschód-zachód. Nieliczne odcinki linii przebiegających południkowo mają znaczenie marginalne.

USŁUGI

Omawiany obszar charakteryzuje się niskim stopniem rozwoju usług. W Polsce na 10 tys. mieszkańców przypada ok. 70 podmiotów działających w sektorze usług, na terenach omawianych powiatów przygranicznych tylko 46. W dziale usług materialnych relatywnie dobrze rozwija się działalność handlowa. Sprzyjają temu niskie koszty inwestycji i dostatek tanich, nisko wykwalifikowanych pracowników. Od lat 90. XX w. odnotowano zdecydowany wzrost znaczenia oraz liczby dużych obiektów handlowych należących do największych w branży firm europejskich (Tesco, Lidl, Biedronka, Carrefour). Wobec ekspansji dużych marketów zawiązały się lokalne inicjatywy wspierające drobne sklepy. Sklepy sieci „Razem”, „Społem” i „Nasz sklep” skupiają w badanych powiatach ponad 120 sklepów. W powiatach, w których znajdują się przejścia graniczne dużą rolę w rozwoju handlu odgrywają targowiska, ich liczba na 10 tys. mieszkańców jest wyższa niż średnia w Polsce. W 2014 r. na terenach omawianych powiatów znajdowało się 51 targowisk stałych (najwięcej w powiecie białskim – 15) i 36 sezonowych (najwięcej w powiecie tomaszowskim – 11).

EDUKACJA

Wykształcenie jest powszechnie uważane za główny element „kapitału ludzkiego” – najważniejszego czynnika rozwoju gospodarczego. Obszary wiejskie tradycyjnie miały i nadal mają gorsze warunki kształcenia ogólnego i zawodowego. Różnice pojawiają się już na poziomie przedszkola. W latach 90. XX w. tylko $\frac{1}{3}$ dzieci zamieszkałych na wsi uczęszczała do przedszkoli. W tym czasie w miastach – ponad 60%. Proces likwidacji przedszkoli nasiłał się od początków okresu transformacji ustrojowej. W latach 1990–2000 liczba przedszkoli spadła o 30%. Zróżnicowanie w poziomie oświaty mieszkańców wsi i obszarów peryferyjnych pogłębiało się na skutek wycofywania się państwa z tego obszaru działalności. W 1999 r. w wyniku reformy systemu oświaty zlikwidowano 11% szkół podstawowych, w tym samym roku w co piątej szkole lekcje odbywały się w klasach łączonych. Zamykanie szkół wydłużyło drogę dzieci do szkoły. Dużym problemem był też brak wykwalifikowanych nauczycieli, zwłaszcza języków obcych – zachodnich (Szafraniec, 2001).

W 2001 r. w woj. lubelskim były 1274 szkoły podstawowe i 384 gimnazja, jedna szkoła przypadała na 3–4 miejscowości. W 2014 r. było 977 szkół podstawowych i 479 gimnazjów. Region Zamojszczyzny i byłego woj. chełmskiego należy do obszarów o najgorszych warunkach dostępu do szkół. Przeważają tu małe rozproszone osiedla, jednocześnie pogłębiają się procesy depopulacyjne. Liczba przedszkoli na omawianym obszarze w 2014 r. wynosiła 86, z czego tylko 37 znajdowało się na terenach wiejskich. W powiatach włodawskim i hrubieszowskim było ich zaledwie 4 (Bank..., 2015). W powiecie chełmskim i włodawskim jedna szkoła przypadała na 5 miejscowości, do jednego gimnazjum uczęszczały dzieci z 20 miejscowości. Do szkół wiejskich dowożono 23% uczniów (w województwie średnio 14%). Szkoły średnie zlokalizowane są na ogół w dużych miastach i miastach powiatowych. Na terenach wiejskich znajdowały się szkoły techniczne i zawodowe. O szansach uzyskania wykształcenia średniego mówi wskaźnik liczby absolwentów szkół podstawowych na jedno miejsce w szkole średniej. Dla jednego powiatu puławskiego położonego w zachodniej części województwa wynosił on 1,7, dla regionu Zamojszczyzny powyżej 5.

Dużym problemem jest również jakość kształcenia. W 2000 r. w szkołach wiejskich 12% nauczycieli nie posiadało kwalifikacji do prowadzonych przez siebie zajęć (w woj. 7%). W województwie średnio 31% szkół podstawowych wyposażonych było w pracownię komputerową, w powiatach hrubieszowskim i włodawskim 17–19%, przy czym dysproporcje te były znacznie większe na poziomie gimnazjalnym. Średnia dla województwa to 53%, dla powiatów włodawskiego 17%, tomaszowskiego 22%. Ograniczone były możliwości nauki języków obcych, zwłaszcza dla uczniów szkół zawodowych. W 70% tych szkół nauczano wyłącznie języka rosyjskiego. Według oceny Kuratorium Oświaty i Wychowania w Lublinie najgorsze warunki kształcenia na poziomie podstawowym i średnim miał powiat chełmski (Flaga, Wesołowska, 2002).

Antoszek i Sobczyk (2002) wykonały badania studentów zamojskiej filii Akademii Rolniczej w Lublinie na temat motywacji wyboru studiów i oceny perspektyw pracy. Prawie 78% studentów miało plany kształcenia na innych kierunkach studiów, a 25% zadeklarowało, że nie podejmie nauki na uczelni, rezygnując ze studiów na wymarzonym przez siebie kierunku z powodu

niewystarczającej wiedzy, wynikającej z poziomu nauczania w szkole, obowiązków w domu i gospodarstwie, trudnych warunków mieszkaniowych. Wymarzone uczelnie ankietowanej młodzieży znajdują się w Lublinie, Krakowie, Warszawie. Wybór zamojskiej uczelni 60% osób motywowało bliskością zamieszkania, 21% niższymi kosztami edukacji. Niski odsetek studentów z rodzin chłopskich (20%) na uczelni o profilu rolniczym odzwierciedla brak mechanizmów pozwalających na opłacalność powrotu na wieś wykształconej młodzieży, zwłaszcza podjęcia działalności rolniczej. Ponad 70% uznało warunki materialne rodziny za niewystarczające na podjęcie studiów. Studenci nie korzystali z możliwości kredytowania nauki. Ponad 85% twierdziło, że wynika to z braku poręczycieli i realnych możliwości spłaty kredytu po studiach. Z ankiet uzyskano pozytywny obraz wspierania swoich dzieci w zdobywaniu wykształcenia. Ponad 2/3 ankietowanych wymieniało rodziców, niezależnie od wykształcenia, jako osoby motywujące je do zdobywania wiedzy. Na brak zainteresowania ze strony rodziców wskazało tylko 5%. Opinie młodzieży studiującej o wpływie przystąpienia do Unii Europejskiej na poprawę rozwoju społeczno-gospodarczego były podzielone. Jednak młodzież chłopska oceniła te szanse najniżej (8%).

TURYSTYKA JAKO SZANSA ROZWOJU REGIONU

Wysoka jakość przestrzeni przyrodniczej, dobre wskaźniki stanu środowiska, niewielki stopień przekształcenia krajobrazu, zwłaszcza doliny Bugu, uznanej za europejski korytarz ekologiczny sprawiają, że w planach rozwoju województwa tereny przygraniczne wskazywane są jako obszar rozwoju turystyki. W świetle analizy zagospodarowania turystycznego jest to jednak perspektywa dość odległa. W gminach nadbużańskich na odcinku Dołhobyczów–Włodawa w 2009 r. znajdowało się 48 obiektów zbiorowego zakwaterowania (16,8% bazy noclegowej w województwie) z 3018 miejscami noclegowymi, ale z tego aż 83,6%, przypadało na miasto i gminę Włodawa, gdzie znajduje się jezioro Białe, najlepiej zagospodarowane turystycznie jezioro Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. Gdyby w analizie je pominąć, odsetek obiektów w badanym obszarze zmalałby w stosunku do całego województwa do 3,1%, a miejsc noclegowych do 2,5%. Ponadto, charakterystyczną cechą bazy noclegowej, niesprzyjającą rozwojowi turystyki jest jej sezonowo-

wość. Jedynie 7 obiektów czynnych było przez cały rok, a miejsca noclegowe całoroczne, w liczbie 280, stanowiły zaledwie 9,3% wszystkich miejsc noclegowych (Kałamucka, Kałmucki, 2011). Wskaźnik miejsc noclegowych na 1000 mieszkańców w omawianych powiatach przygranicznych w 2014 r. wynosił od 61,1 dla powiatu włodawskiego do 3,9 dla powiatu hrubieszowskiego (Bank..., 2015). Wykorzystanie potencjału turystycznego tego obszaru, zwłaszcza doliny Bugu, wymaga opracowania specjalnego międzynarodowego programu polsko-ukraińsko-białoruskiego uwzględniającego m.in. zbudowanie kompleksowego planu Czysty Bug, stworzenia systemu oczyszczania ścieków oraz zintegrowanego systemu współpracy transgranicznej w zakresie gospodarowania i ochrony jakości wód oraz rozwoju turystyki. Jest to jedno z najważniejszych zadań, gdyż rocznie odprowadza się do Bugu 200 mln m³ nieoczyszczonych ścieków, z tego tylko 10% ze strony polskiej. Ze względu na międzynarodowe znaczenie Paneuropejskiego Korytarza Ekologicznego projekt inwestycyjny miałby podstawy do współfinansowania z funduszy europejskich (Kawałko, 2011).

Warto wspomnieć o badaniach opinii wśród władz lokalnych na temat wpływu granicy na rozwój gmin przygranicznych woj. lubelskiego (Bański i in., 2014). Według opinii władz lokalnych położenie przygraniczne stwarza możliwości rozwoju tylko dla gmin, w których znajdują się przejścia graniczne. Na wejściu do strefy Schengen ucierpiała działalność handlowo-usługowa. Za te zmiany obwiniane są władze państwowe. Większość badanych gmin postuluje utworzenie na ich terytorium nowych przejść granicznych. Bardzo krytycznie ocenia się działanie Euroregionu Bug, którego inicjatywy ograniczają się do pojedynczych mało istotnych akcji. Po przystąpieniu do Unii Europejskiej gminy starają się pozyskać fundusze na poprawę infrastruktury. Zmiany w tym zakresie, chociaż powolne, oceniane są pozytywnie. Duży niepokój budzą niekorzystne zmiany ludnościowe, dostęp do oświaty i służby zdrowia.

PODSUMOWANIE

Omawiany obszar jest strefą peryferyjną względem centrum województwa i całego kraju. Jest to obszar o zróżnicowanych warunkach środowiska naturalnego. W części wyżynnej (południowej) występują tereny rolnicze

wykorzystujące wyjątkowo sprzyjające warunki glebowe i klimatyczne. Część środkowa obejmuje tereny nizinne, podmokłe, z dużą liczbą jezior, o marginalnym znaczeniu dla rolnictwa, ale posiadające dobre walory przyrodnicze wykorzystywane do rozwoju turystyki i rekreacji. Część północna posiada przeciętne warunki do rozwoju rolnictwa i leśnictwa, wykorzystując w ograniczonym zakresie korzyści położenia wzdłuż międzynarodowego szlaku komunikacyjnego.

Atut przygraniczności jest słabo wykorzystany. Granica stanowi barierę rozwoju, z wyjątkiem przejść granicznych, wokół których następuje ożywienie gospodarcze. Najlepiej wykorzystano możliwości tranzytowe wzdłuż trasy transeuropejskiej E-31. Z położenia przygranicznego korzysta również Tomaszów Lubelski na trasie między Lwowem a Lublinem i Warszawą, jako ośrodek transportu oraz handlu przygranicznego.

Obszary o słabym potencjale rolniczym rozwijają funkcje turystyczne. W najatrakcyjniejszej części Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego w okolicach Włodawy i powiatach położonych wzdłuż doliny Bugu w 2014 r. udzielono 13,2% noclegów. Na całym omawianym obszarze udzielono 16,2% noclegów, z których korzystali rezydenci (Polacy) i 24,9 % noclegów udzielonych turystom zagranicznym (w skali województwa lubelskiego) (Bank..., 2015).

Marginalizacja obszaru jest znacznie większa w odniesieniu do obszarów wiejskich. Miasta regionu przygranicznego skupiają na swoim obszarze przemysł, różnego rodzaju usługi materialne i niematerialne, są miejscem pracy i zamieszkania znacznej części regionu. Ich poziom rozwoju nie różni się tak bardzo od pozostałych miast województwa.

Jeśli więc przeniesiemy typologię granic Martinez (1994) do sytuacji strefy przygranicznej woj. lubelskiego, to – na podstawie przeanalizowanych wskaźników – wyróżnimy trzy jej typy:

- Strefa przygraniczna w zarodku – zwiększona kontrola przestrzegania prawa i przepisów polskich w relacjach z sąsiadami.
- Strefa przygraniczna jako cel polityki regionalnej – wprowadzanie mechanizmów krajowych i unijnych dla stymulowania rozwoju.
- Strefa przygraniczna skonsolidowana – współpraca transgraniczna i wspólna z Ukrainą polityka regionalna.

Rozwój współpracy z Ukrainą obarczony jest efektem tunelowania, w którym współpraca następuje raczej między ośrodkami rdzennymi, z niewielkim udziałem terenów przygranicznych. Jest to widoczne m.in. w przewadze projektów finansowanych ze środków unijnych, które kierowane są częściej na budowę infrastruktury związanej z podniesieniem poziomu życia mieszkańców niż na projekty inwestycji tworzących miejsca pracy sprzyjające rozwojowi. Różne systemy administracyjno-prawne i słaba jeszcze koordynacja działań na rzecz współpracy w tej strefie powodują, że granica nie jest pojmowana jako istotna szansa rozwojowa.

Literatura

- Antoszek, J., Sobczyk, W. (2002). *Bariery dostępu do edukacji młodzieży wiejskiej Zamajszczyzny w aspekcie aktywizacji gospodarczej regionu*, „Studia Obszarów Wiejskich”, 2, s. 95–105.
- Bański, J. (2010). *Granica w badaniach geograficznych – definicja i próby klasyfikacji*. „Przegląd Geograficzny”, 82, 4, Warszawa.
- Bański, J., Stola, W. (2002). *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, „Studia Obszarów Wiejskich”, 3, s. 1–111.
- Bański, J., Dobrowolski, J., Flaga, M., Janicki, W., Wesołowska, M. (2010). *Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego*, „Studia Obszarów Wiejskich”, 21, s. 1–167.
- Bański, J., Pantylej W., Janicki, W., Flaga, M., Wesołowska, M. (2014). *Współczesne przekształcenia społeczno-gospodarcze a potencjał ludnościowy Polski*, „Studia Obszarów Wiejskich”, 36, s. 1–155.
- Córdova-Aguila, H. (2014). *Reflexiones sobre los Esfuerzos de Desarrollo en la Zona Fronteriza de Piura con Ecuador*. *Boletín de la Sociedad Geográfica de Lima* (w druku).
- Czerny, M., Czerny, A. (2015). *The Borders or Flows Corridors? South American Dilemmas of the Cultural Heritage Protection*. W: M. Sobczyński (red.), *Geographical-political Aspects of the Transborder Conservation of Natural and Cultural Heritage*, Łódź, UŁ (w druku).
- Flaga, M., Wesołowska, M. (2002). *Warunki kształcenia dzieci i młodzieży na obszarach wiejskich województwa lubelskiego*, „Studia Obszarów Wiejskich”, 2, s. 83–93.
- Kałamucka, W., Kałmucki, K. (2011). *Zagospodarowanie turystyczne gmin nadbużańskich w odcinku granicznym Dołhobyczów–Włodawa na tle istniejących obszarów chronionych*, „Annales UMCS”, s. B, 66, s. 103–119.

- Kawałko, B. (2011). *Wybrane problemy polsko-ukraińskiej współpracy transgranicznej*, „Barometr Regionalny. Analizy i prognozy”, 2(24), s. 35–60.
- Kowal-Słotwińska, B., Skomial, I. (2011). *Obszary niekorzystnych zjawisk (konfliktów) w strukturze funkcjonalno-przestrzennej*. W: K. Kołodziejczyk-Dobrzańska (red.), *Obszary problemowe i konfliktowe w planie zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego*, Podkarpackie Biuro Planowania Przestrzennego w Rzeszowie, Rzeszów.
- Leszczyńska, M. (2008). *Poprawa sytuacji dochodowej w regionach przygranicznych jako warunek osiągnięcia spójności społeczno-ekonomicznej – przykład Podkarpacia*. W: „Spójność społeczno-ekonomiczna a modernizacja regionów transgranicznych, Program sąsiedztwo Polska-Białoruś-Ukraina INTERREG III A”. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów.
- Martinez, O. (1994). *The Dynamics of Border Interaction: New Approaches to Border Analyst*. W: C.H. Schofield (red.), *Global Boundaries, World Boundaries*, t. I. Routledge, London.
- Meksuła, M.W., Grzechnik, L. (2015). *Wpływ połączeń komunikacyjnych na peryferyjność przygranicznych obszarów Lubelszczyzny*. „Barometr Regionalny”, t. XIII, nr 1, s. 53–58.
- Miszczuk, A. (2013). *Uwarunkowania peryferyjności region przygranicznego*. Norbetinum, Lublin.
- Myna, A. (2003). *Problemy zaopatrzenia w wodę i usuwania ścieków na terenach wiejskich*, „Studia Obszarów Wiejskich”, 4, s. 67–76.
- Novoa Goicochea, Z. (2014). *Gestión de fronteras en América Latina: espacios, procesos, políticas*. *Boletín de la Sociedad Geográfica de Lima*. Lima (w druku).
- Rykała, A., (red.). (2012). *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej. Granice – mniejszości narodowe i religijne – dziedzictwo*. Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Rykiel, Z. (1990). *Koncepcje granic w badaniach geograficznych*. „Przegląd Geograficzny”, t. LXII, z. 1–2. IGiPZ PAN, Warszawa.
- Sobala-Gwosdz, A. (2003). *Zróżnicowanie poziomu rozwoju gmin przygranicznych województwa podkarpackiego*. W: J. Runge (red.), *Granice, Obszary Przygraniczne, Euroregiony*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Szafraniec, K. (2001). *Wartość wykształcenia na wsi-fakty, tendencje, konsekwencje*. W: I. Bukraba-Rylska i A. Rosner (red.), *Wies i rolnictwo na przełomie wieków*. IRWiR PAN, Warszawa, s. 1–314.

- Ślusarz, G. (2008). *Potrzeby i możliwości rozwoju współpracy transgranicznej na przykładzie Podkarpacia*. W: M.G. Woźniak (red.), *Spójność społeczno-ekonomiczna a modernizacja regionów transgranicznych*. Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Wesołowska, M. (2011). *Mieszkania niezamieszkałe na obszarach peryferyjnych Lubelszczyzny*. „*Studia Obszarów Wiejskich*”, 26, s. 175–187. *Województwo lubelskie. Podregiony, Powiaty, Gminy*. 2006, Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin, s. 1–341. *Województwo lubelskie, Podregiony, Powiaty, Gminy*. 2013, Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin, s. 1–341.
- Województwo Lubelskie w 1998 roku. Ważniejsze dane o województwie, powiatach, gminach*. Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin, s. 1–291.
- Woźniak, M.G. (2008). *Współpraca transgraniczna w modernizacji refleksyjnej kapitału ludzkiego. Znaczenie dla kształtowania spójności społeczno-ekonomicznej*. W: M.G. Woźniak (red.), *Spójność społeczno-ekonomiczna a modernizacja regionów transgranicznych*. Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.

Źródła internetowe

- Badania Obszarów Transgranicznych i Statystyki Euroregionalnej*. <http://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/badania-regionalne> (dostęp: 1.08.2014).
- Bank Danych Lokalnych. <http://stat.gov.pl/bdl> (dostęp: lipiec 2014).

Akty prawne i dokumenty normatywne

- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Gabinetem Ministrów Ukrainy o zasadach małego ruchu granicznego, podpisana w Kijowie 28 marca 2008 roku, oraz Protokół, podpisany w Warszawie 22 grudnia 2008 r., między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Gabinetem Ministrów Ukrainy o zmianie Umowy między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Gabinetem Ministrów Ukrainy o zasadach małego ruchu granicznego, podpisanej w Kijowie dnia 28 marca 2008 roku (Dz.U. z 2009 r. nr 103, poz. 858).
- Ustawa z 31 grudnia 1945 r. o ratyfikacji podpisanej w Moskwie dnia 16 sierpnia 1945 r. umowy między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej (Dz.U. z 1946 r. nr 2, poz. 5).
- Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej wg gmin. (1993). IUNG Puławy, s. 1–248.

Ednotes

- ¹ Artykuł powstał w ramach projektu NCN 2012/04/M/HS4/00317.